

СИМВОЛІКА ФЛОРОЛЕКСЕМ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

У статті ми досліджуємо флоролексеми як одиниці поетичного мовлення, їх символічні значення, визначаємо роль контексту у створенні нових конотацій.

Багатовікова історія української народної творчості, її невичерпне багатство, її духовна сила сприяли закріпленню в ній великої кількості понять-символів, у яких відображалися найрізноманітніші сторони життя українського народу. Усі явища, предмети, жива природа, що оточували з давніх-давен людину і від яких залежало її існування, переосмислювалися, перевтілювалися, узагальнювалися і набували символічного значення. Найбільш сприятливим середовищем, де створювалася і зосереджувалася загальнонародна символіка, були фольклорні тексти, зокрема українські пісні, які теж є своєрідним символом українців. Упродовж тривалого часу в українських піснях створено вельми значну кількість різноманітних образів-символів. Особливе місце серед символів народної поезії належить рослинній символіці.

Флористичні найменування належать до найдавніших шарів лексики, що проявляється насамперед у своєрідності їхнього функціонування, і складають значний пласт лексико-семантичної системи української мови, оскільки людина є часткою природи і споконвіків перебувала у якнайтіснішому контакті з навколишнім світом.

Зв'язок українців зі світом флори сягає ще часів язичництва, коли давні слов'яни поклонялись рослинам як божествам. Тому рослинні символи виникли з найдавніших міфологічних уявлень про світобудову й виражають загальнолюдські та національні архетипи.

Трансформація смислу флоролексеми часто відбувається за рахунок виявлення спільної з людиною ознаки, компонента, семи. Зазначимо, що процес перетворення слова на символ в народній творчості супроводжується приглушенням семи *'рослина'* та заміщення її на асоціативну сему *'людина'*. Тобто для символічного вираження обов'язковим є антропоморфний фон. За нашими спостереженнями,

інтегральною семою, на основі якої відбувається зближення двох систем, що належать до різних лексико-семантичних груп, стає переважно сема 'краса', 'зовнішній вигляд'.

В аналізованих нами піснях було використано 70 флоролексем, але загальна кількість згадуваних флоролексем становить 222. За нашими спостереженнями, в народних піснях найчастіше антропоморфізуються (уособлюють людину) *калина, верба, дуб, береза, барвінок, рута*. Антропоморфний образ явища ґрунтується, як правило, на порівнянні, паралелізмі, метафоричному перенесенні.

Наприклад, часто ефект символізації досягається за допомогою *поетичного паралелізму* - двочленної будови тексту, коли, наприклад, символічна картина, у центрі якої лексема *дуб*, указує на юнака, який у центрі картини зі світу людських взаємин: «*Стояв дуб зелений, Вітер повівав, Ой там молоденький Партизан вмирав*» [8, с.57].

Також флоролексема *сосна* у нашому контексті порівнюється з удовою, що має символічне тужливе значення, а саме глибоку тугу і сум матері за своїми синами: «*То не сиза зозуля кувала, Не дрібна птиця щебетала, Не у борі сосна зашуміла, - То бідна удова У своєму домі з своїми дітьми гомоніла*» [8, с. 92].

Ще можемо зазначити, що флоролексема *калина*, яка має типовий епітет кольору червона уособлювала гарну молоду дівчину. Відбувалось метафоричне перенесення на основі спільної семи 'зовнішня краса'. «*Ой у лузі червона калина, То ж не калина - молода дівчина*» [8, с.51].

Варто також зазначити, що граматичний рід назви рослини впливає на об'єкт символізації, тому маємо слова-символи, які позначають чоловічий рід (*дуб, явір, терен*) та жіночий (*береза, тополя, калина, верба*).

Однією з найбільш частотно вживаних лексем на позначення дерев в аналізованих народних піснях виступає слово-символ *дуб*. М. Костомаров, вивчаючи значення флоролексем *дуб* в народній творчості, зазначає, що «*Дуб є символом чоловіка*» [3, с. 59]. Семантичний обсяг слова *дуб* містить значення '*сила, міць, могутність, твердість, незламність, велич, краса, довголіття, молодість, здоров'я*', яке становить підставу для широкого вживання в українських фольклорних текстах порівняння названого дерева з юнаком: «*Зелені два дубочки - парубочки, Червона калінонька - то дівочки*» [8, с. 37].

Багато творів засвідчують, що якісні прикметники *червоний, зелений, білий* можуть підпорядковувати собі значення іменників, у нашому випадку лексем на позначення рослин, і таким чином увага зосереджується саме на семантиці цих прикметників. Словосполучення *зелений дубок, рясні дуби* дає нам змогу побачити, крім існування основного символу дуба '*сила*', також співіснування периферійної семи '*молодість, веселість*'. «*Ой хвалилася біла береза Своїми вітками перед дубками. Ой обіззався зелений дубок*» [8, с. 25]. Також тут присутня опозиція *дуб-береза*, яка ґрунтується на реалізованій семі '*рід*': *дуб* виступає позначенням чоловічого роду, а *береза* - жіночого.

Але залежно від контексту лексема *дуб* може набувати нової семантики, зокрема, словосполучення *сухий дуб* уживається як протиставлення основній символіці з кількома символічними значеннями: '*трачена сила, молодість, нещастя, біда*

для козака, пригнічений станлюдини': «Розвивайся, ати, сухий дубе, - Завтра мороз буде!.. Убирайся, молодий козаче, - Завтра, завтра похід буде!»[8, с. 118]. В козацьких піснях образна репрезентація лексеми мороз утворює нову парадигму - страждання, біда, страх перед невідомим, яка підсилює семантику символу дуба, виступає своєрідним застереженням для козака перед походом.

У пісні «Ой чого ти, дубе» перенесення ознаки відбувається за схожістю зовнішнього вигляду дерева до внутрішнього стану людини: «Ой чого ти, дубе, На яр похилився? Молодий козаче, Чого зажурився»[8, с. 27].

Флоролексема **береза** зустрічається ще серед символів давніх слов'ян, де вона символізувала чисту матір-природу. «У більшості текстів лексема містить постійну асоціативну сему 'туга', що спричинене язичницьким уявленням про березу як про дерево мертвих. З часом це значення слова дещо втрачене, але й у пізніших текстах пісень можна виявити залишки первісної багатой символіки язичницької берези» [6, с. 17], наприклад: «Ой у полі жито, Копитами збито, Під білою бе- резоюКозаченькавбито» [8, с. 205].

Значення слова-символу береза може поглиблювати семантику іншого слова- символу, закріпленого у свідомості українців із трагічним значенням, - лексеми зозуля. Тепер семантика слова зозуля посилюється не менш трагічною двопла- новою символікою лексеми береза: «Ой у полі, в полі береза стояла, Ой на тій березі зозуля кувала. Ой то не зозуля, то рідная мати, Прийшла до прийому сина викупати» [8, с. 144].

Лексема береза як символічне позначення **'дівчина'** сполучається з прикметниками кудрява, зелена, тонка, висока, біла: «Ой хвалилася да березонька: «Що на мені кора да біленькая, Що на мені листя да зеленее, Що на мені гілля да високеє» [8, с. 28].

У вищенаведених прикладах ми виділяємо атрибутивне сполучення *біла береза*, яке символічно пов'язується із забарвленням людського тіла. Найчастіше молодих дівчат на виданні часто порівнювали із білоторою ставною та пишною березою. Традиційним є також уживання словосполучення *зелена береза*, де домінує значення **'молода'**. «Ой не хвалися, біла береза, Своїми вітками перед дубками. Не сама ж ти вітку кохала. Кохали вітку буйнії вітри, Білили кору дрібнії доці»[8, с. 25].

Зазначені атрибути виступають мотиваційною базою для процесу символізації слова, вони є ознаками, що виявляють і зберігають між реаліями (дівчиною та деревом) певну уявну подібність; через них зв'язок між ними є мотивований. Завдяки відсуненню диференційних ознак обох об'єктів у периферійну зону семантики лексеми й актуалізації у свідомості читача лише спільних ознак слова дівчина і береза входять у один семантико-асоціативний ряд. Виходячи з вищесказаного, можемо припустити, що цьому сприяла актуалізація переносних значень кожного спільного компонента.

Простеживши процес становлення і розвитку символіки флоролексем у піснях, бачимо, що протягом століть український фольклор збагатився розгалуженою структурою символів. Деякі з назв рослин, що мають більш давню символіку, стають загальнонаціональними символами, інші за тривалий час набувають іноді зовсім протилежних символічних нашарувань (наприклад, символікою любові,

щастя, багатства, краси - овіяна **калина**, вона позначає -‘чистоту’, ‘цнотливість’, ‘оновлення’:

І.Огієнко зазначав, що «калина є символом дорослої дівчини, повносилої жінки і означає дівочу чистоту» [5, с. 56]. Вислів **ходити по калину** означає **‘іти на побачення змилим’**. Саме біля калини або під калиною часто були зустрічі з коханим: *«Ніч яка місячна, зоряна, ясна, Видно хоч голки збирай. Вийди, кохана, працю зморена, Хоч нахвилиночку в гай!»* [8, с. 213].

І водночас вона позначає **‘сум’, ‘тугу’, ‘смерть’** У віруваннях наших предків калина виступала також символом надії або розлуки. Калина символізує вірність, дорогу і пов’язану з нею розлуку, тугу прощання: *«Ой у лузі при дорозі Зацвіла калина Виряджала в доріженьку мати свого сина»* [8, с. 11].

Калину здавна **садять на могилах** на ознаку зв’язку з душами померлих родичів через сум, тугу, жаль живих: *«Та й нагорни, ненько моя, високу могилу, Та й посади, ненькомоя, червонукаліну»* [8, с. 115].

Про дівчину, яка втратила невинність, говорили, що вона **зламала цвіт калини**, тому співають: *«Ой на горі калина, Там дівчина ходила, Калиноньку ламала, На козака кидала»* [8, с. 105].

І саме завдяки насиченості народною символікою калину сприймають як рослину національного культу: *«Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилася, Чогось наша слава Україна, гей, гей, зажурилася. А ми ж тую червону калину, гей, гей, та піднімемо, А ми ж свою славу Україну, гей, гей, та розвеселимо!»* [8, с. 13]. Тут маємо яскраве уособлення в образі калини рідної землі - України.

З часом на стару символіку йде накладання нової, хоча й подібної, але вже конотативно зміненої. Буває й так, що нове символічне значення починає співіснувати паралельно зі старим. Тоді ми отримуємо такі великі асоціативні ряди, які мають флоролексеми калина, тополя, явір, дуб тощо, що вже в уявленні народу функціонують у значенні національних рослин (дуб: сила - міць - юнак - молодість - веселість).

Флоролексема **верба** - улюблене дерево українських народних пісень, в яких воно виступає з незвичайно багатою символікою.

Іноді в народному мовленні надibuємо на опоетизований образ цієї рослини, що порівнюється з **дівчиною**. *«Ой у полі верба, Під вербою вода, Гей, там дівчина Водиченьку брала, Самамолода»* [8, с. 49].

Під вербою завжди було традиційне **місце молодіжних гулянь, зустрічей, побачень, зізнань**. *«Вийди, вийди, дівчинонько, Під вербу густую. Нехай же я надивлюся наплахту дрібную»* [8, с. 122].

Водночас вона є символом **печалі, туги та самотності**, а також виступає мовчазним свідком багатьох людських таємниць. Про це наголошується в піснях літературного походження: *«Край берег у затишку, Прив’язані човни... Там три верби схилилися, Мов жураються вони»* [8, с. 213].

Дієслова-присудки мають здатність сполучатися з усіма словами-символами рослинного походження, у зв’язку з чим і самі починають виконувати певну символічну функцію - стають символічно значущими елементами. Формуванню негативної семантики слова сприяють такі дієслова та такі заперечні форми

дієслів, як *не процвітати (не цвісти), не розвиватися, гнути(ся), ламати, (обламувати), зруйнувати, рубати, похилитися, опускатися, журитися тощо*. Вони сполучаються з центральним слово-символом у тексті і об'єднані семою негатива: «*А в мого двора нема ні кола, Тільки стоїть один куц калини, Та й та не цвіла*» [8, с. 180]. А шум дерев взагалі символізує розлуку, тому співають: «*В кінці греблі шумлять верби, Що я насадила, Нема ж мого миленького, Що я полюбила*» [8, с. 175]. Відповідно ідейно-сміслову та естетичне навантаження також несуть дієслова: *розцвітати, зацвісти, процвітати, рости* тощо - об'єднані позитивною семою.

Однією з найбільш уживаних в обрядових текстах рослинних реалій виступає **барвінок**. У свідомості українця вічнозелений барвінок, який одним із перших оживає після холодної зими, символізує **надію**, оновлення як природи, так і людини: «*весна, весна днем красна, Що ти нам принесла? - Принесла я вам літечко, Зеленеєжитечко, хрещатенький барвінок, запашненький васильок*» [8, с. 47].

Найчастіше лексема сполучається з прикметником '**хрещатий**' - за форму листків, та '**зеленький**' за свою нев'янучість. Звідси, мабуть, і пішли асоціативні ряди, такі, як *молодість, краса, нев'янучість, любов, вічність* тощо: «*Сива зозуля ховається, Ой у садочок під листочок, Під хрещатий барвіночок, Під пахучий васильочок*» [8, с. 35].

У повсякденному житті людини рослина супроводжує її від народження до смерті. Мотиваційний компонент для позначуваного - це особливості будови його квітки, яка нагадує небесне світило-зірку, переносно-таємничий символ переходу від одного етапу життя до іншого — народження, шлюб, смерть. Тому й барвінок уособлює вічність людського життя.

Як зазначає І. Огієнко, вічнозелений барвінок, свіжий під снігом, - це «символ першого кохання та чистого шлюбу» [5, с. 58]. Тому й він є незмінним атрибутом у весільній обрядовості: «*Вітер віє, вітер завіває, А дівчина воду носить, зілля поливає. Не так зілля, як той барвіночок, Як буде ся віддавати, вplete си в віночок*» [8, с. 15]. Барвінок вплітали у волосся молодій нареченій як ознаку вірності та чистоти: «*У василечку запашиім, У барвіночку зеленім Дівка Наталка вінок в'є*» [8, с. 103].

У народних обрядодіях **рута** виступає символом **дівоцтва**. За М.Костомаровим, фольклорна «символіка рути-м'яти базується на принципі метафоризації. Саме ці реалії символізують дівоцтво, фізичну і духовну красу дівчини, суворість моральних устоїв, незнання плотського кохання» [3, с. 62]. Руту, як і барвінок, вплітають часто у дівочий вінок: «*Не полохай дівочок, Нехай зов'ють віночок, Изрутоньки, ізм'ятоюьки, зхрещатого барвіночку, ззапашиого василечку*» [8, с. 191].

У народній поезії руту супроводжують епітети: **яра (тобто молода), крута, сувора, зелена**. Рута або ж вінок, сплетений із неї, є символом дівування, а образ зів'ялої, розтоптані, розсипаної рути означає втрату дівоцтва. Іноді як атрибут розлуки з милим, самоту, її жовтий цвіт провіщує нещасливе кохання: «*Зеленая рутюька, жовтий цвіт, Чому тебе, Іване, так довго ніт?*» [8, с. 186].

Як бачимо, у народному мовленні через поетичне лексичне гніздо і різну лексичну сполучуваність рута уособлює, з одного боку, кохання, любов, а з другого, - розлуку, хворобу, смерть.

Крім того, у процесі аналізу виявлено частотні найменування, які з рослинами пов'язані безпосередньо. Це так звані *партитивні флоролексеми, із значенням частинності* (листок, гілка); *із значенням узагальненості, родові назви* (дерево, кущ, квіти, трава) та *із значенням локативності* (ліс, поле, луг, сад) - найчастіше вони вживаються в несимволічному значенні, коли активізуються реальні атрибути та фрейми, додають певних відтінків, однак існують випадки, коли, наприклад, флоролексема дерево вживають у символічному значенні, здебільшого у складі біблійного походження (Символ світового дерева - це образ утіленої родючості, жінки, Богині-Матері, дерево роду). Найчастіше в українському фольклорі як світове дерево виступають дуб, явір, верба, липа, калина, вишня, яблуня, сосна.

Рослини в українських піснях - це чарівний світ поетичної алегорії. Через рослини правдиво зображено особливості українського світобачення життя і смерті, вірності та зради, розлуки і любові, щастя чи неолі.

Література

1. Боева Е. В. Символіка флорономенів у вимірі лінгвокультурологічного аналізу народнопоетичного тексту / Е. В. Боева // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова: зб. наук. пр. Серія: філологічні науки / За ред. Л. І. Мацько. - К., 2009. - Вип. 3. - С. 89-97.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. - К.: Довіра, 2006. - 703 с.
3. Костомаров М. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. Костомаров. - К.: Либідь, 1994. - 384 с.
4. Маслюк Д. М. Фітоніми (вищі рослини) - чинник духовного поля лінгвістичної спільноти українців: образність і науковість / Д. М. Маслюк // Вісник Черкаського університету. Філологічні науки. - 2008. - Вип. 4. - С. 24-26.
5. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. - К.: Довіра, 1992. - 141 с.
6. Сімович О. І. Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект / О. І. Сімович. - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; ЛДУ ім. І. Франка, 1999. - 46 с.
7. Слов'янський світ. Ілюстративний словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань [уклад. О. А. Кононенко]. - К.: Укр. міжнар. культур. центр, 2008. - 784 с.
8. Розлилися круті бережечки: Українські народні пісні та думи: для середи, шкіл вивч. / упоряд. О. І. Микитенко. - К.: Веселка, 1985. - 278 с.